

Управління культури
Чернівецької обласної державної адміністрації
Чернівецький обласний художній музей

МИСТЕЦТВО ЯК ОБ'ЄДНУЮЧИЙ ФАКТОР У СУЧАСНОМУ СВІТІ, І РОЛЬ ХУДОЖНІХ МУЗЕЇВ У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДУ ЛЮДИНИ ХХІ СТ.

*Матеріали науково-практичної конференції
від 11 жовтня 2018 року, присвяченої 30-річчю
Чернівецького обласного художнього музею*

Чернівці
2019

2. Гамаль Володимир Ілліч – Вікіпедія
https://uk.wikipedia.org/wiki/Гамаль_Володимир_Ілліч
3. Гамаль Володимир. Скульптура: Буклет. Л., 1999.
4. Лазарук М. Сповідь рогізнянського равлика // Буковинський журнал 1(103) 2017. С. 197-201.

В'ячеслав Шуліка
(м. Харків)

ІКОНОГРАФІЧНІ ПРОГРАМИ ПРАЗНИКОВИХ ЯРУСІВ СЛОБОЖАНСЬКИХ ІКОНОСТАСІВ XVII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Перший з вчених, хто звернувся до іконографічних програм іконостасів Слобожанщини, був С. А. Таранушенко [7,8]. Вчений вказав й на характерні риси празникового ярусу українського іконостасу, де свята розміщуються в календарному порядку з іконою «Тайної вечері», в історичній редакції, у центрі [8:13]. С. Таранушенко зробив важливий висновок, що вже в другій половині XVI ст. іконографія, порядок ярусів та характерні риси в українському іконостасі були твердо усталені [8:21]. Але дослідницьке зацікавлення С. Таранушенка було обмежене початком XIX ст., а деякі положення, які були сформульовані вченим, сьогодні потребують уточнення.

Із Слобожанських іконостасів XVII ст. лише одна пам'ятка дає уявлення про іконографічну програму празникового ярусу. Це іконостас Сумського Предтечівського монастиря, який у XVIII ст. було перенесено до с. Бездрик (зараз Сумська обл.) (знищений під час Другої світової війни). Розташування празникових ікон в цьому іконостасі відповідало загальній українській традиції (календарний порядок). Єдиною, ймовірно випадковістю, було те, що ікони Благовіщення та Преображення були поставлені не на свої місця. Можна припустити, що ікони могли бути помилково вмонтовані після перенесення іконостасу з монастиря до Бездрика. Празникові ікони, овальної форми, були встановлені у порядку від «Різдва Богородиці» до «Успіння». Якщо ікони «Благовіщення» та «Преображення» поставити на свої місця, то прочитується чітка іконографічна програма: перші шість ікон присвячені Втіленню Бога (від Різдва Богородиці до Обрізання Христа), інші шість – Дії Бога. Це Преображення – де Христос явив себе як Бог, «Вхід у Єрусалим» – де Христа зустрічають як Месію, «Воскресіння», «Вознесіння», «Зішесття Святого Духа», «Успіння» [7:72-73].

У першій половині XVIII ст. празниковий ярус слобожанського іконостасу вирішувався у вигляді невеликих, круглих за формою ікон. Свята, як і раніше, розташовувалися у календарному порядку, в центрі «Тайна

вечеря» (іконостаси с. Водяне (зараз Харківська обл.), с. Межиріч (зараз Сумська обл.)) (знищені за радянські часи).

Новим типом іконографічної програми став празниковий ярус іконостасу Успенської церкви в Охтирці (1738) (знищений за радянських часів). Якщо раніше празниковий ярус не був головним ярусом іконостасу (головний деісусний), то в Охтирському іконостасі він займав домінуючу позицію. На жаль, за чорно-білим фото важко простежити всі деталі, але можна впевнено стверджувати, що в цій пам'ятці була порушена традиція розміщення празникових ікон в календарному порядку. В центрі ярусу (а фактично іконостасу) була поставлена ікона Успіння Богоматері [7,12].

Новий принцип вирішення іконографічної програми празникового ярусу простежується з другої половини XVIII ст. В останній рік існування слобідських полків, у 1765 р., в Спасо-Преображенському соборі полкового м. Ізюм був встановлений новий іконостас (знищений за радянських часів), який композиційно складався з трьох арок. В цьому іконостасі іконографічна програма празникового ярусу втрачає монолітність та розділяється на окремі іконографічні програми залежно від розташування ікон в тій чи іншій арці. Так, в арці над Царськими вратами розміщені ікони: «Тайна вечеря» (у центрі), «Моління про чашу» (праворуч), «Омовіння ніг» (ліворуч). Над північними дверима розміщені свята в історичному порядку: «Різдво Богородиці», «Введення до храму», «Благовіщення», «Різдво», «Стрітення», «Хрещення». Над південними дверима свята розміщені в календарному порядку: «Вхід до Єрусалиму», «Воскресіння», «Вознесіння», «Зішестя Св. Духа», «Преображення», «Успіння». Рішення празникового ярусу у вигляді окремих іконографічних програм отримує поширення в слобожанських іконостасах наступної доби, тому іконостас Преображенського собору Ізюму можна вважати першим прикладом подібного рішення.

У першій половині XIX ст. в ампірних іконостасах празниковий ярус був практично відсутній. Часто ярус складався лише з ікони Тайної Вечері (іконостаси в с. Куньє [5:175,179], в с. Бабаї [5:231], в с. Довжик [10:234] (знищені у радянські часи)), чи з окремих ікон свят (в с. Лютівка [10:131] (знищений у радянські часи)). В цей час в більшості іконостасів Слобідської України над Царськими вратами з'являється золоте саяво із зображенням Бога Духа Святого у вигляді голуба.

У середині – другій половині XIX ст. знову з'являється інтерес до високого іконостасу. За основу береться схема розташування рядів іконостасів XVIII ст., але барокова ритмічна структура змінюється на метричну, з підвищеним центральним сегментом. Знову повертаються повні празникові яруси. Від ампірних іконостасів в іконостасах Слобожанщини середини – другої половини XIX ст. залишилося золоте саяво над Царськими вратами. Саяво зайняло місце ікони Тайної Вечері, а та в свою чергу зайняла знову місце в центрі празникового ряду. Іноді, подібно ритмічним іконостасам епохи бароко, ікона Тайної Вечері була підвищена по відношенню до решти празникових ікон.

У другій половині XIX – поч. XX ст. ікону Тайної Вечері часто зображували за мотивами фрески Леонардо да Вінчі. Цю тенденцію відзначив свого часу Ф. Буслаєв [2:150]. Ікони Тайної Вечері, написані з фрески Леонардо, знаходились в іконостасах Воскресенської церкви м. Харкова [1:865] (знищений у радянські часи), в храмі с. Уланок (зараз Курська обл., РФ) (збереглися окремі ікони) [4:549].

Вже в першій половині XIX ст. знову з'являються іконостаси з повним празниковим ярусом, про що свідчить опис храму в с. Лиман св. Філарета (Гумілевського), де в центрі ряду Тайна вечеря, по боках дванадцять Господніх свят [9:239]. На жаль, дослідник не вказав на розташування празникових ікон.

Із збережених слобожанських іконостасів другої половини XIX ст., які були особисто досліджені автором статті, найбільш велика празникова програма знаходиться в іконостасі Знам'янського храму в с. Борки (після 1886 р.) (зараз Курська обл., РФ) [11]. В іконостасі розміщено п'ятнадцять празникових ікон. Окрім дванадцятих свят, в іконостасі знаходяться ікони «Покрова», «Усічена глава св. Іоанна Предтечі», «Обрізання Господнє». Відсутні ікони дванадцятих свят «Вознесіння» та «Благовіщення». Ікони свят розташовані не в порядку церковного року і не в хронології, згідно з священним писанням. Празниковий ярус ділиться на групи ікон. Оскільки іконостас у плані складає ламану лінію, окремі іконографічні програми розміщуються в різних площинах іконостасу. В центрі, навколо ікони Тайної вечері, розміщуються чотири ікони: «Стрітення», «Богоявлення», «Вхід до Єрусалиму» і «Преображення». Ці чотири євангельських епізоди свідчать про Христа як про Месію і Бога. Справа наліво розгортаються сюжети свідчення старця Симеона про Христа як про Месію, свідчення Іоанна Предтечі, радості народу про те, що в Єрусалим входить Месія, Преображення, де Христос перед апостолами показав свою Божественну сутність. Таке розташування празників не є поодиноким. Аналогічну програму можна виявити і в іконостасі Трьохсвятительської церкви в м. Харкові (1915), де зліва від Тайної Вечері розташовані ікони «Стрітення», «Богоявлення» і «Вхід до Єрусалиму».

Наступна група ікон Борківського іконостасу: «Обрізання Господнє» і «Зішестя Св. Духа», також взаємопов'язані. «Обрізання» – символ Завіту з Богом (старозавітний), «Зішестя Св. Духа» – початок новозавітної церкви. Не випадково, що ікона «Обрізання» знаходиться поруч з іконою Стрітення, яка символізує зустріч Старого і Нового Заповітів. Це все обумовлено посвятою храму іконі Богородиці «Знамення», яка символізує Старозавітні очікування приходу Месії.

Богородичний цикл представлений у вигляді ікон Різдва Богородиці та Успіння Богородиці, розташованих поруч, зліва від центру. Ікона Успіння представлена в іконографічному типі «Києво-Печерська».

У північному приділі, над Царськими вратами, розміщена ікона Воскресіння, по боках від неї поставлені ікони «Усічена глава св. Іоанна Предтечі» і «Введення до храму Пресвятої Богородиці». Ікона «Введення» –

посвята Богородиці Богу, символізує початок служіння Богородиці, приготування до її місії – народження Бога. Усічена глава Іоанна Предтечі символізує смерть останнього пророка, який віщував про прихід Месії. Все це вінчає Воскресіння Христове, як кульмінація земного перебування Спасителя – перемога над смертю. У південному приділі, над Царськими вратами, розміщена ікона Різдва Христового. Цю ікону фланкують образи «Хрестовоздвиження» і «Покров». Різдво Христове – символ втілення Бога, ікони «Хрестовоздвиження» і «Покров» символізують перемогу над смертю, і над земними ворогами, даровану Христом. Хрест – як знамення і символ перемоги, Покров – як символ небесного заступництва за християн по молитвам Матері Бога.

Отже, перед нами одна з особливостей Слобожанських іконостасів – побудова празникового ярусу сотеріологічно. Празниковий ряд тут вирішується як комплекс декількох іконографічних програм. Інші пам'ятки підтверджують вищесказане. Так, в іконостасі Трьохсвятительського храму у Харкові (1915) зліва від Тайної вечері, подібно до Борківського іконостасу, розташовані свята «Стрітіння», «Богоявлення» і «Вхід до Єрусалиму». Права сторона іконостасу є абсолютно окремою програмою. Тут поставлені ікони «Різдво Христове», «Зішестя у пекло» і «Вознесіння». Ікона Різдва – це прихід у світ Спасителя, «Зішестя у пекло» – Воскресіння; Вознесіння Христове – кінець сорокаденного пасхального перебування Христа на землі [3:158]. Таким чином, ця іконографічна програма також вирішується сотеріологічно: Втілення – Воскресіння – Вознесіння.

У центральному іконостасі Архангельського храму сл. Борисівка (1911) (зараз Білгородська обл., РФ) [10] вміщено п'ять празникових ікон. У центрі ряду – ікона Воскресіння Христового, праворуч від неї «Різдво Христове» і «Вознесіння», зліва «Різдво Богородиці» і «Успіння Богородиці». Ікона Тайної Вечері в центральному іконостасі відсутня. Її замінює настінний розпис над іконостасом. Розписи і іконостас в Борисівському храмі є єдиним цілим. Іконографічна програма празникового ярусу центрального іконостасу може сприйматися і як цілісна, і як така, що складається з двох програм. З правого боку знаходяться ті самі три свята – «Різдво Христове», «Воскресіння» та «Вознесіння», тільки ікона «Воскресіння» перенесена в центр ряду. «Різдво» і «Вознесіння» – початок і кінець земного перебування Спасителя. Зліва – Різдво і Успіння Богородиці – початок і кінець земного життя Богородиці. Всі чотири ікони фланкують ікону Воскресіння як кульмінації перебування Христа на землі. У південному притворі розміщено чотири свята – «Стрітіння», «Хрестовоздвиження», «Богоявлення» і «Преображення». Аналогічну програму ми вже зустрічали в іконостасі с. Борки, тільки ікона «Вхід до Єрусалиму» замінена на ікону Хрестовоздвиження, символ хресної перемоги. Ікона «Вхід до Єрусалиму» перенесена в іконостас північного приділу. Там вона сусидить з іконами «Введення», «Розп'яття» і «Тайна вечеря» (над Царськими вратами).

Нарешті, найменша, але ємна іконографічна програма празникового ярусу знаходилась в іконостасі домашньої церкви Охтирської чоловічої

гімназії (1894) (знищений за радянських часів). Тут, над трьома вратами, розташовані такі ікони: над Царськими – Тайна Вечеря, над якою знаходиться велика ікона «Розп'яття». Над північними дверями – «Богоявлення», над південними – «Омивання ніг». Ікони празників виконують повчальну функцію, тому що іконостас створювався для храму при навчальному закладі. Якщо ікона Хрещення символізує початок християнського життя, то євангельський сюжет, де Христос омиває ноги учням, вчить братської любові.

Література

1. Багалей, Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Ист. Монография. В 2-х т. Т.2. Репринт. Изд. Х.: 1993. 982 с.
2. Буслаев, Ф. Общие понятия о русской иконописи //Буслаев. Ф. Древнерусская литература и православное искусство. СПб.: Изд. Русского Христианского гуманитарного института – Лига Плюс, 2001. С 36-187. (Основы христианского искусства).
3. Григорий (Круг) инок. Торжество Фаворского Преображения. Мысли о православной иконе. М.: Аксиос, 2002. 238 с.
4. Летопись села Уланка, Суджанского уезда / Сост. священник П. Чужимов //Прибавление к Курским епархиальным ведомостям. Часть неофициальная. № 29. 17-24 июля 1904. Курск: Типография П. З. Либермана быв. Бр. Ваниных, 1904. С. 544-552.
5. Православные храмы и монастыри Харьковской губернии 1681-1917 / сост. А. Парамонов. Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. 346 с.
6. Припачкин, И. А. Иконописание слободы Борисовки. Курск: Полстар, 2009. 323 с.
7. Таранушенко, С.А. Иконография украинских иконостасов. Х.:ХЧМГУ, 2011. 163 с.
8. Таранушенко, С.А. Український іконостас // Іконостаси Слобідської України. Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. С. 6-41.
9. Филарет (Гумилевский) арх. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 3-х т. Т. 2. Х.: Факт, 2005. 432 с.
10. Шулика, В. В. Росписи и иконостас храма Архангела Михаила в пгт. Борисовка /В.В. Шулика // Традиції та новаті у вищій архітектурно-художній освіті №3 2010. – Х.:ХДАДМ, 2010. – С. 83-88.
11. Шулика В.В. Иконостас Знаменского храма в с. Борки Суджанского р-на Курской обл.: памятник церковного искусства иконописцев Слобожанщины и мастеров Киево-Печерской лавры // Могилянські читання 2014 року: Збірник наукових праць. Традиції печерних монастирських комплексів в Україні та Східній Європі. Проблеми вивчення, збереження та музеєфікації / Національний Києво-Печерський іст.-культ. заповідник; ред. рада: Л.П. Михайлина (голова) та ін. К.: НКПІКЗ, видавець Олег Філюк, 2015. С.445–454.
12. Шулика, В.В. Иконостас Успенського собору в м. Охтирка на Слобожанщині // Могилянські читання 2017 року. Збереження й дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії. Збірник наукових праць /ред. рада: О.В. Рудник (голова) та ін. К.: НКПІКЗ, Фенікс, 2018. С. 342 – 347.